

ترجمه انگلیسی این مقاله با عنوان:

Recognizing Water Extraction Methods in Sasanian Fortresses
in the Southern Region of Fars Province

در همین شماره به چاپ رسیده است.

بازشناخت روش های استحصال آب در دژهای ساسانی منطقه جنوبی استان فارس

عبدالوحید استادزاده^{۱*}، زهرا دری^۲

۱. گروه معماری، واحد لارستان (مرکز خنج)، دانشگاه آزاد اسلامی، خنج، ایران.

۲. کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

تاریخ معماری

مقاله پژوهشی

چکیده:

به کارگیری روش های انتقال آب با تأکید بر قدرت سیاسی اداری و فنی قوی از ویژگی های معماری ساسانیان بوده است که در جای جای سرزمین خشک و نیمه خشک فلات ایران استقرار داشتند. قلعه فهندژ در شیراز و قلعه دختر فیروزآباد در استان فارس از نمونه های مطالعه شده هستند.

در جنوب استان فارس، دژهای پُرشمار برای حفاظت از تاج و تخت ساسانیان در برابر حملات دشمنان ساخته شدند که مکان یابی دقیق و امکانات ویژه این استحکامات، همچون قلعه پرویز در اوز و قلعه های اژدها پیکر و قدمگاه و دیسن بائن در لار، نشان از اهمیت راهبردی و دوام آنها در دوران جنگ و صلح دارد. اما، اطلاعات ما درباره سیستم های آبرسانی این دژها بسیار اندک است و بیشتر به افسانه هایی از چاه های عمیق و پیچیده در ارتفاعات محدود می شود. بسیاری از این چاه ها به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص و قرار گرفتن بر بسترهای سنگی، تأمین آب را با چالش هایی مواجه می کردند. افسانه ها، روایات شفاهی و سفرنامه ها پر از داستان هایی اغراق آمیز درباره این سیستم ها هستند که اغلب به تحریفات و تناقضات منجر شده اند.

در این تحقیق با مقایسه دژ های فهندژ و قلعه دختر- دو نمونه شاخص از دژهای ساسانی استان فارس- با دژهای منطقه لارستان در جنوب این استان سعی در درک و شناخت سیستم آبرسانی دژهای منطقه جنوبی فارس (که تا به امروز ناشناخته مانده اند) شده است. در این پژوهش با رویکردی تطبیقی به تحلیل سازوکار شبکه های آبرسانی قلعه های مذکور پرداخته و با شناسایی الگوهای آبرسانی و نحوه عملکرد آنها تلاش شده تا وجوه پنهان نحوه تأمین آب در این دژها آشکار شود.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۳/۷

تاریخ بازنگری:

//

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۳/۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۹/۲۸

واژگان کلیدی:

دژ،

قلعه،

چاه،

ساسانی،

جنوب استان فارس.

* نویسنده مسئول: +989177811268, ostadzadehvahid@gmail.com

مقدمه

سلسله ساسانیان آخرین حکومت پیش از اسلام ایران است، شهر استخر در نزدیکی تخت جمشید پایتخت پارس اولین نقطه شروع این پادشاهی است. اردشیر بابکان که اردوان پنجم آخرین پادشاه اشکانی را در جنگی در سال ۲۲۴ میلادی شکست داد، این سلسله را بنیان نهاد. (پرادا، ۱۳۵۵) مدیریت استحصال و تقسیم آب مورد نیاز همیشه یکی از مهمترین امور در ایران تلقی می شده است. آب یابی، آبرسانی، آبگیر سازی و آبیاری از جمله اموری است که در زمان ساسانیان به کمک مشاوران کارآزموده به تدوین و اجرای آن پرداخته اند و اهمیت این نظام نه تنها از نظام های دیوانی و مالی ساسانیان کمتر نبوده است، که از نظر فنی و مهندسی و وسایل اجرا از آن دو مهمتر و یکی از مصادیق پیشرفت علم و تکنولوژی آنان است. (خسروی، شهیدیان، ۱۳۹۸)

اردشیر بنیان گذار شاهنشاهی ساسانی، دشت فیروزآباد اردشیرخوره (گور) را به عنوان اولین تختگاه خود انتخاب کرد. با توجه به بزرگترین استقرار در میانه دشت (شهر اردشیر خوره) توسط اردشیر منابع آب در دسترس آن به نظر ناکافی می رسید؛ بنابراین اجرای یک طرح انتقال آب به طول ۶ کیلومتر، آب برکه کاخ اردشیر را به شهر گور می رساند تا علاوه بر ایجاد یک آبنا در مرکز شهر زمینهای آن را سیراب کند (نوروززاده چگینی و دیگران، ۱۶۰: ۱۳۹۳-۱۶۵). او توانست با کمک مهندسان خبره، با به کار بستن یک نظام منسجم و منظم انتقال آب، این دشت را برای استقرار گسترده قابل سکونت کند. این نظام مدیریت آب، چنان خوب به اجرا در آمده بود که توانست دشت را تا چهار قرن بعد از فروپاشی دولت ساسانی، به عنوان مرکزی تجاری و کشاورزی در جهان آن روز، مطرح کند (احمدی و همکاران، ۹۵) چنانچه امیر عضدالدوله دیلمی را هر ساله به آنجا می کشاند. (مقدسی، ۱۳۶۱)

نیایشگاه آناهیتا در شهر بیشاپور نیز نمایشگاهی از هنر ایرانیان در به کارگیری آب در آن دوره است؛ پیچیدگی اجزای انتقال آب از رودخانه شاپور- که شامل آبگیر و جوی و حوض کانال و چاه مکشی است- امروز هم قابل تصور نیست. آثار به جای مانده، توجه ساسانیان به گسترش و ایجاد

شهرها به ویژه ارتباط جاده‌ای را نشان می دهد. مؤید آن کاروانسراها و پل ها و قلعه های به جای مانده است. ارتباط با کشورهای دور و هم سایه نیز نشان از تمرکز قدرت و ثبات سیاسی و اجتماعی اقتصادی این سلسله است.

با این وصف آگاهی ما نسبت به چیره دستی و تکنولوژی و هنر ساسانیان در استحصال آب آشکار است. برای ساخت بنای عظیم دژ ها و قلعه ها آن هم در بلندی و ارتفاعات و همچنین در طول دوران استفاده از قلعه به عنوان یک مقر نظامی و حکومتی نیاز به منبع آبی مصنوعی از گزند دشمنان در مواقع حمله و محاصره استحکامات ضروری بوده است.

روش تحقیق

در این تحقیق با رویکرد تاریخی - تطبیقی و به کمک مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای و مقایسه و تطبیق آنها سعی در شناخت ساز و کار آبرسانی به دژهای ساسانی منطقه جنوب فارس و روش استحصال و انتقال آب شده است. در این راستا از روایت های شفاهی و مصاحبه با افراد محلی نیز بهره گرفته شده است.

پرسش ها و اهداف تحقیق

- ۱- چه تدابیری برای مدیریت آب مصرفی مورد استفاده در دژهای ساسانی در صلح و جنگ در نظر گرفته شده است؟
- ۲- انطباق مطالعات باستان شناختی و روایات تاریخی و داستان های محلی تا چه اندازه است؟
- ۳- کارکرد های احتمالی غیر از آبرسانی چاه ها چه بوده است؟

پیشینه پژوهش

در ارتباط با موضوع تحقیق پیش رو:

○ پژوهشی با عنوان بررسی و شناسایی شیوه های انتقال آب اردشیر خوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی توسط ناصر نوروززاده چگینی و همکاران انجام شده که به شیوه های انتقال آب به شهر اردشیر خوره می پردازد.

○ در مقاله دیگری با عنوان بررسی روش های تأمین آب در ارگ بم که توسط سید محمد سید یزدی انجام گرفته مشخص می کند که آب ارگ بم جهت مصرف ساکنان توسط قناتی تأمین می شده و با کمک تکنیک های آبرسانی به داخل ارگ راه می یافته است.

○ شهره جوادی و ندا عرب سلغار در تحقیق دیگری با عنوان

واضح و آشکار است. اما پنهان بودن بخش عظیمی از این مکانیزم در زیرزمین و عدم توجه به چگونگی کارکرد آنها موجب بی توجهی به این آثار ارزشمند شده است. چنانچه در همین تاریخ هم بیشتر چاه های دژهای ساسانی در استان فارس از خاک پر شده است و شماری از بین رفته و فراموش شده اند. در خصوص آنهایی که بر جای مانده نیز اطلاعات علمی و مکتوب ناچیزی موجود است از این رو این تحقیق روزنه ای در جهت شناخت ما از دنیای ناشناخته چاه ها در دژهای ساسانی خواهد بود.

ضمن این که مطالعات پیرامون تاریخ فناوری معماری و شهرسازی می تواند نقش تمدن های گوناگون را در ارتقاء شیوه های زیستی بشر در طول تاریخ نشان دهد. این موضوع به شناخت صحیح آثار به جای مانده تاریخی کمک می کند و زمینه حفاظت و معرفی بهتر آنها را فراهم می آورد که اگر امروز از این امکان بهره نگیریم به دلیل عوامل فرسایشی و محو شدن آثار در در آینده با مجهولات و دشواری بیشتر روبرو خواهیم بود.

توصیف کلی قلعه های ساسانی و چاه های دژها
به دلیل شرایط جغرافیایی مناسب و منابع طبیعی سرزمین ایران در ادوار مختلف مورد تهاجم و لشکرکشی های بیگانگان بوده است. به این دلیل است که قلعه ها (دژها) از ملزومات حکمرانی در کشور محسوب می شدند.

قلعه های دوره ساسانی در تحقیقات، بیشتر به عنوان عنصری نظامی و امنیتی بررسی می شوند، در حالی که وسعت کارکرد آنها فراتر از این مسائل بوده است، قلعه ها در تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران دوره ساسانی نقش تعیین کننده داشتند. این ابنیه استحکاماتی نظامی و غیر نظامی بودند که با استفاده از ویژگی های طبیعی و در جهت حفظ امنیت، عموماً در ارتفاعات و مرزها ساخته می شدند. (خسروی، شهیدیان، ۱۳۹۸)

قلعه های ساسانی معمولاً دارای برج های نیم گرد جلوتر از دیوار دفاعی هستند. نزدیکی این برج ها به یکدیگر در این نوع ابنیه مشهود است که موجب افزایش قدرت دفاعی و امنیتی ساکنین قلعه است (کلایس، ۱۳۶۶) و غالباً با فاصله از شهر یا روستا و یا در مسیرهای مهم قرار داشتند و معمولاً در نقطه ای بلندتر از محیط ساخته می شدند تا تسلط کامل بر

○ تجلی قداست آب در آرامگاه سعدی شیراز اشاره ای به چاه وسیع و عمیق واقع در کوه مجاور (چاه قلعه بندر) داشته اند ولی به چگونگی ارتباط یا نحوه تأمین آب این چاه نپرداخته اند.

○ در تحقیق دیگری با عنوان مطالعه گونه شناسی عناصر و اجزاء معماری ایران در دوره ساسانیان به نویسندگی مریم محمدی و همکاران خصوصیات کلی ابنیه ساسانی معرفی شده است.

○ تحقیق دیگری با عنوان بررسی تاریخی سازه های آبی دوره ساسانی در ایالت پارس و خوزستان باستان توسط فرشته کردزنگنه در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی ارائه شده است، که به معرفی ابنیه مرتبط با تمدن ساسانیان در آن منطقه می پردازد.

○ در کتاب چاره آب در تاریخ فارس نوشته پرهام و محسن جواهری به طور کلی ساز و کار آب و ابنیه مرتبط با آن در فارس شرح داده شده و تقریباً تنها منبعی است که به صورت جدی موضوع دژ چاه ها را مطرح کرده است ولی به دلیل عدم وجود منابع مکتوب و شواهد علمی کافی در این خصوص، معرفی ها بیشتر بصورت حدسیات و استنباط نویسندگان است، که البته شناخت کاملی از آب و کارکردهای آن در فارس دارند.

○ مقاله دیگری با عنوان چاه های آب نمادی از تاریخ و تمدن شاهی قدیمی با قدمت ۲ هزار ساله در محوطه باستانی در شهرستان پل دختر بررسی شده است که با توجه به وضعیت زمین باستان شناسی، ساختار و دلایل احتمالی حفر آن شرح داده شده است.

در خصوص نحوه آبرسانی دژهای ساسانی جنوب استان فارس تاکنون هیچ پژوهش و یا تحقیقی انجام نشده است. لازم به ذکر است که مجموعه های اژدها پیکر، قدمگاه و دیسه در لار طی ۱۵ سال اخیر به ثبت میراث فرهنگی رسیده است و مطالعات دقیقی در خصوص آنها تا این تاریخ صورت نگرفته است.

ضرورت انجام تحقیق

از آنجایی که ساسانیان یکی از بزرگترین فرمانروایی های هزاره پیش بوده اند، اطلاع علمی از ابعاد مختلف چگونگی ساز و کار سیستم آبرسانی در معماری ایران باستان بر همه

در دامنه کوه ها می جوشند، این ویژگی با بلندی محل ساخت دژها در تناقض است. اینکه تصور شود افراد حاضر در یک دژ هر زمان بخواهند، می توانند به آب جاری اطراف دسترسی داشته باشند اشتباه است؛ چه بسا اگر در محاصره دشمن باشند این کار شدنی نیست.

حفر چاه در ارتفاعات و کوه ها از دو جهت دارای اهمیت است: اول سختی حفر چاه در دل سنگ و دوم ارتفاع زیاد برای دستیابی به آبهای زیرزمینی.

احداث چاه در سازندهایی که آبخوان نیستند به استحصال آب نمی انجامد. در محل هایی که قلعه ها احداث می شدند این دو مسئله مورد توجه پیشینیان ما - که به گواه تاریخ اطلاع کافی از محل عبور یا انباشت آب های زیرزمینی داشتند - بوده است. بنابراین، راحت تر این بوده است که آب این گونه چاه ها را از منبع دیگری تأمین و به این چاه ها هدایت کنند.

از دلایلی که تا به امروز این راههای آبرسانی مخفی مانده می توان به پر شدن چاه ها بر اثر تخریب دیواره ها و بسته شدن مسیر دالان های احتمالی اشاره کرد. برای سازمان های ذیربط نیز هزینه کردن برای آنچه در انظار از بنای تاریخی به جای مانده، اهمیت بیشتری دارد تا تأسیساتی که در زیر زمین حفر شده است.

بررسی چگونگی و کارکرد چاه های دژهای

ساسانی در پژوهش های پیشین

• چاه های قلعه کهن دژ (فهندژ) شیراز

این قلعه را به نام های "فهندژ" و "بهندژ" و "کهن دژ" و "پهن دژ" و "فهندژ" نامیده اند. ولی مردم شیراز آن را "قلعه بندر" گویند. این دژ - که کار دیده بانی و خبررسانی را برای خانه گزینان مرودشت انجام می داد - در بالای کوهی که امروز کوه سعدی نامیده می شود بنا نهاده شد. این دژ از پشت نیروهای خودی را پشتیبانی و از روبه رو راه هایی را که در دشت کشیده شده بود، دیده بانی می کرد. این پادگان در زمان ساسانیان پهندژ نامیده شد. سپاه دشمن برای رسیدن به استخر و تخت جمشید می بایست یا از تنگ پهندژ که امروز تنگ سعدی نام دارد بگذرد یا از دره ای که امروز پر شده و به تنگه دروازه قران معروف است. پیش از این، راه جنوب به شمال (مرودشت) از تنگ سعدی می گذشت.

محیط اطراف داشته باشند. دژ های ساسانی در محدوده مورد مطالعه (جنوب استان فارس (لارستان)) از تنوع بسیاری برخوردار است که برخی از این قلاع نقش نظامی و امنیتی و حفاظت از شهر را داشته و برخی به عنوان پناهگاه در زمان وقوع جنگ استفاده شده است و برخی دیگر از این قلعه ها نقش ارگ حکومتی را داشته اند.

استفاده از چاه، چاره ای برای آبیاری زمین های دور از آب های روان بوده است که آن را با کمک ابزاری چون بیلک و کلنگ و پتک و قلم می کنند و خاک آن را با دلو و بند بالا می دهند. (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸) ما در ایران از نخستین پگاه تاریخ روشنمان نشان از چاه داریم. چاه های تخت جمشید در سنگ کنده شده است و گویای آن است که ما در آن روزگار در کندن چاه دستی چیره داشتیم. زمان کندن چاه ها درون سنگ کوه ها به پیش از هخامنشیان می رسد. (سامی، ۱۳۶۳)

شناخت محل حفر چاه مستلزم داشتن آگاهی از محل جمع شدن آبهای زیرزمینی است. حفر چاه های متعدد در یک امتداد در دامنه کوه ها و اتصال دادن آنها از طریق راهرویی در زیر زمین قنات نامیده می شود که ایرانیان با این روش با کمک نیروی ثقلی آب را به سطح زمین هدایت می کردند.

راهکارهایی که برای استحصال آب در دژ ها در ایران شده است در همه جا یکسان نیست. در بعضی موارد با ساخت آب انبار و جمع آوری آب های سطحی این کار را انجام می دادند، ولی در مواردی که قلعه ها برای اسکان حکام و سپاهیان در نظر گرفته می شد این آب جوابگو نبود.

بنای قلعه های ساسانی با استفاده از سنگ و سنگ لاشه و ملات ساروج با اتاق ها و بناهای مفصل تودرتو و حیاط مرکزی و قسمت های مختلف است. (خسروی، شهیدیان، ۱۳۹۸) در ساخت قلعه های مناطق گرمسیری و جلگه ای پست از خشت خام به عنوان یک ماده ساختمانی استفاده می شده است (گانتز، ۱۹۸۲) بنابر این، ساخت بنای دژ چه با مصالح سنگی و چه خشت و گل نیاز به آب فراوان داشت.

دسترسی به آب توسط افرادی که در یک دژ محاصره گشته اند، از اهمیت زیادی برخوردار است. چنان که یک دژ پیش از آنکه با برج و باروهایش یک دژ شود، با چگونگی دسترسی به آب یک دژ استوار خواهد بود. (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸) رودخانه ها در دره ها می گذرند و چشمه ها

از تنگی به نام تنگ سعدی است، از مجاری قنات می آید در جنب تکیه سعدی...» (افسر، ۱۳۵۳)

در خصوص اعتقادات شفا بخش مردم به این آب سامی اشاراتی دارد ولی شهره جوادی و نداعرب سلغار در مقاله ای به تفصیل این اعتقادات را شرح داده اند. (جوادی، عرب سلغار، ۱۳۹۲)

امروز با دسترسی به اطلاعات زمین شناسی، می دانیم که چاه های پهندر هرگز به آب نرسیده است. (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸) با توجه به آنچه در خصوص این چاه ها از منابع مکتوب گفته شد و گزارش هایی از آنها و با توجه به اینکه چاه ها در طول زمان دچار فرسایش شده و بخشی از دیواره داخلی آن ها فرو ریخته و یا توسط سنگریزه ها و سنگ ها قسمتی از ارتفاع آنها و غیرقابل تشخیص است؛ ولی با توجه به موقعیت قرارگیری آن ها، تصور این که هدف از احداث آنها دسترسی به آب قنات سعدی برای قلع و برداشت آب توسط ساکنان بوده است، دور از ذهن نیست. چنانچه جواهری در طرح طرح خیالی خود ارتباط آنها را به شکل زیر تصور می کند و از چاه دختر در زیر زمین که در حال حاضر بعضی از کانال هایش باقیست و به گفته وی نزدیک به سه دهه پیش به هنگام بریدن کوه برای تعریض خیابان آرامگاه سعدی این راهروها در چند متری زیر زمین نمایان شد (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸)، به سمت باغ دلگشا می رفتند. بیشتر این کانال ها به دلیل ساخت خیابان در سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۰ شمسی تخریب شدند. از این قلع به نام "قلعه شه موبد" هم یاد شده است و دو آتشکده نیز در آن بوده که اهمیت زیادی داشته است. (مصطفوی، ۱۳۵۷)

با توجه به شواهد موجود می توان این گونه حدس زد، چاه با مقطع مستطیل که متعلق به دوره هخامنشی است. به دلیل اینکه در مسیر خط مستقیم دسترسی به آب چشمه مانند دو چاه سانی دیگر (مقطع دایره) قرار نگرفته است و با توجه به اینکه چاه های مشابه آن در تخت جمشید با کاربری ذخیره آب و برف سابقه داشته است جزئی از سیستم دسترسی به آب قنات سعدی نبوده و آن دو چاه دیگر در زمان ساسانی و با هدف انتقال دادن آب قنات سعدی به نزدیکترین نقطه به قلع حفر شده است. تأیید این نظر نیاز به کاوش های باستان شناسی دارد ولی با توجه به شیوه مشترکی که برای دسترسی به آب در قلع های ساسانی دیگر

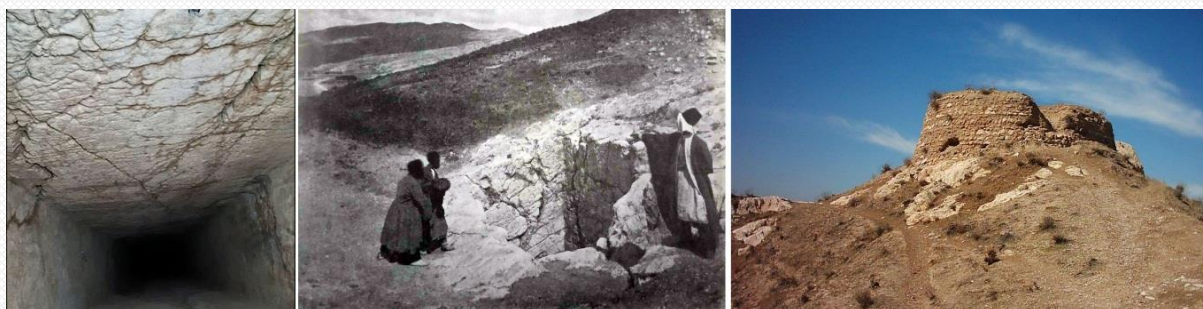
به گفته هاید ماری کخ، در زمان ساخت تخت جمشید، این قلع (پهندر) محل آسایش و سکونت هنرمندان بود که به آن "شیرازیس" یا "تیرازیس" اطلاق می شد. (کخ، ۱۳۸۵) علی سامی نیز با توجه به شناختی که از تخت جمشید دارد چاه با مقطع مستطیلی پهندر را به دوره هخامنشیان مرتبط می داند. «چاهی ژرف و دهنه دار در کوه سعدی به نام چاه قلع پهندر وجود دارد؛ نظیر چاه هایی که هخامنشیان یکی در تخت جمشید و سه حلقه دیگر در امتداد کوه رحمت حفر کرده اند. عمق این چاه ۱۰۲ متر و اندازه دهنه آن ۴ در ۴ متر است. معلوم است که تاریخ حفر این پنج حلقه چاه و چاه های نظیر آن که در سایر کوه های استان فارس موجود است، حداقل به زمان هخامنشیان مربوط می گردد». وی به دو چاه دیگر نیز اشاره می کند: «علاوه بر چاه بزرگ قلع بندر (پهندر)، دو چاه کوچکتر هم در آن قلع بوده که اکنون اثری از آنها نیست» (سامی، ۱۳۶۳) (شکل شماره ۱)

در خصوص عمق چاه- همانند پدیده های دور از دسترس- گزافه گویی هایی شده است. آنچنانکه در در بین مردم رایج است این چاه به بندر (بو شهر) راه دارد، به ژنرال سرپر سکی سایکس در سال ۱۷۹۸ اینگونه گفته شد. (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸)

فرست الدوله شیرازی عمق چاه را به وسیله ریسمانی صد زرع گزارش می دهد: «مخفی نماند که قرون پیشمار می گذرد که طفل آن را عادت بر این جاری است که چون از آنجا بگذرند، سنگها در آن چاه می افکنند. نقدا کرورها سنگ پاره در آن ریخته شده است. مع هذا به عمقی است که مرقوم شد.» وی علاوه بر این چاه از دو چاه دیگر خبر می دهد که قطر کمتری دارند. (فرست الدوله شیرازی، ۱۳۶۲)

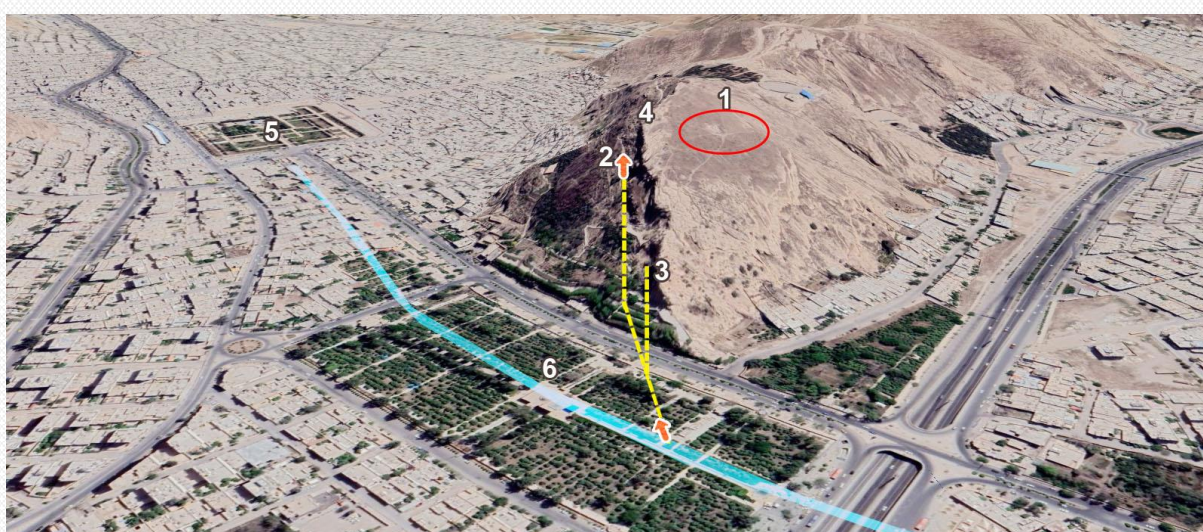
در دژ پهندر سه چاه ژرف در یک راستا (خاوری- باختری) کنده شده است. چاهی که در جای بلندتر قرار دارد به چاه پیرزن معروف است؛ چاه میانی چاه دهانه گشاد است که به چاه قلع بندر (پهندر) معروف است؛ و پایین ترین چاه به چاه دختر معروف است که از دو چاه دیگر عمق کمتری دارد. نام پیرزن بازگو کننده عمق چاه می تواند باشد و از آن سو دختر (دوخت +r) به معنی پیوند دهنده برداشت می شود. (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸)

فرست الدوله شیرازی در آثار العجم در وصف قنات سعدی می نویسد: «...آب سعدی که آن را قنات پهندر نیز می گویند

شکل شماره (۱)

راست: بقایای قلعه پهندر، وسط: عکسی از دوران قاجار (چاه قلعه بندر)، چپ: تصویر داخل چاه با مقطع مستطیل

شکل شماره (۲)

(۱) موقعیت چاه هخامنشی، (۲) چاه پیرزن، (۳) چاه دختر، (۴) قلعه پهندر، (۵) آرامگاه سعدی، (۶) مسیر عبور قنات سعدی و باغ دلگشا

قدیمی تأمین شده بود. در پایین‌ترین سطح اتاق‌های نگهبانان و آب‌انبار است، حیاطی با تالارهای بزرگ در طبقه دوم قرار دارد. بنای شاهی با ایوان و تالار گنبددار بر روی سطح سوم است. طرح عمارت اصلی قلعه دختر هیچ شکی را باقی نمی‌گذارد که آن بنا اقامتگاهی با مقیاس کامل و تسهیلات برای نگهبانان و میهمانان بوده و دارای اتاق‌های پذیرایی و تالار تخت و محل مسکونی سلطنتی بوده‌است. می‌توان این دوره را ناشی از زندگی اولیه اردشیر که توأم با جنگ بوده، دانست. (هوف، ۱۳۶۷) موقعیت این دژ به نحوی است که می‌توان در صورت تحرکات نظامی دشمن به کاخ اردشیر و از آنجا به شهر اردشیر خوره خبررسانی کنند. چون در یک راستا و افق دید قرار گرفته‌اند. (دریایی، ۱۳۸۷) این کار با استفاده از آتش و دود می‌توانسته صورت بگیرد.

مورد بررسی قرار خواهد گرفت، این روش دسترسی معمول آنان برای استحصال آب و برقراری ارتباط با بیرون از قلعه بوده است (شکل شماره ۲)

• چاه دژ قلعه دختر فیروزآباد

در آستانه دره تنگ آب و در نقطه‌ای که شیب زمین شناسی در آن یک دروازه طبیعی به وجود آورده، این دژ یک فلات کوهستانی را اشغال کرده که از سه طرف بوسیله تنگه احاطه شده و مساحت آن بیش از نیم کیلومتر مربع است و وسعت آن به حدی است که یک لشکر را در خود جای می‌دهد. قلعه داخلی دارای باروهای خوش ساختی است که احتمالاً جهت پادگان بوده‌است. دو حلقه چاه در کوه تا سطح کف رودخانه کنده شده و دیوار دفاعی از بالای کوه تا ساحل رودخانه کشیده شده‌است. به این طریق نظارت کامل بر جاده

اشاره فسایی باید به چشمه پر آب تنگاب باشد که در پایین کوه و از کرانه چپ رودخانه در سازند آسماری جهرم بیرون میزند و آب گوارایی دارد. (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸)

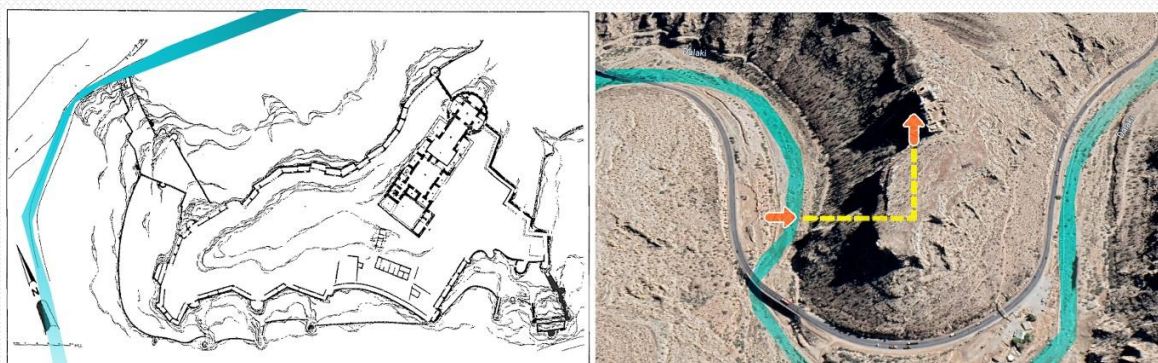
وجود راه های مخفی که به شهر ختم می شده معمولاً در قلعه ها وجود داشته است. در مجاورت قلعه دختر فیروزآباد دهانه غاری دیده می شود که به گفته اهالی این منطقه، غار راهرویی به کاخ اردشیر در جلگه فیروزآباد داشته است. یعنی در زمان حمله دشمن به قلعه، محصورین در قلعه می توانستند از طریق این دالان زیرزمینی با شهر ارتباط داشته باشند و امکان ورود غذا و نیروی انسانی به درون قلعه را به آنها می داد. (خسروی، شهیدیان، ۱۳۹۸)

در خصوص چاه ها دکتر هوف در مطالعات گسترده ای که روی این قلعه داشته اند، اقدام به لایروبی کرد. وی ابتدا با تمیز کردن دالان چاه آغاز کرد ولی با توجه به خرد شدن بدنه آهکی چاه و احتمال ریزش و خطرات جانی از ادامه این کار دست کشید. (شکل های شماره ۳ و ۴)

احتمالاً این ساختمان چند سال قبل از بنای کاخ فیروزآباد ایجاد شده است (پوپ، ۱۳۶۵).

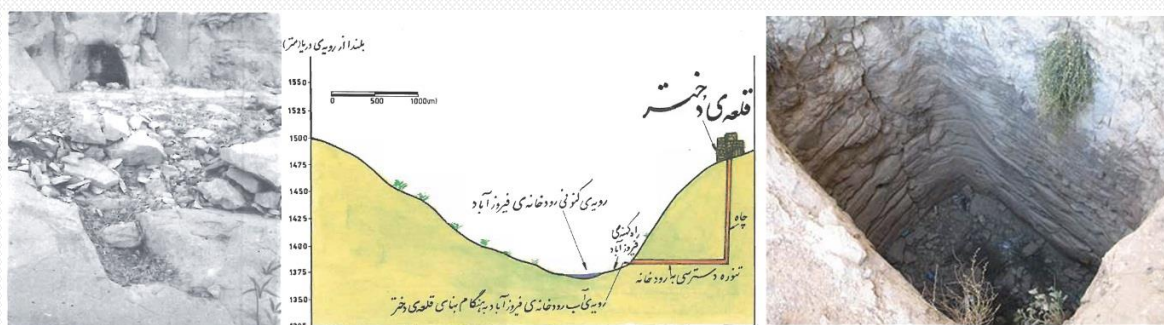
هوف که یکی از اولین بررسی های باستان شناسی را بر روی این مکان انجام داده است، معتقد است که این بنا ترکیبی از قلعه و کاخ بوده است (شیپمان، ۱۳۸۳).

بی گمان بنای چند آب انبار بارانی نمی توانست نیازهای یک دژ بزرگ را فراهم هم آورد؛ رودخانه پر آب تنگاب - که از زیر پای پادگان می گذشت - خود بهترین منبع آب شیرین و گوارا بود. اگر از دژ راه پنهانی به رودخانه زده می شد آنگاه می توانستند به هر اندازه از آن بهره جویند. ایرانیان پیش از این نیز به چگونگی دستیابی به آبهای روان از راه کندن چاه و دالان آشنا بودند. میرزا حسن حسینی فسایی با این آگاهی که آب یک دژ نمی تواند از جای دوری فراهم شود در خصوص دسترسی به آب این بنا می گوید: «... آن را قلعه دختر گویند. آبش از چشمه است و سالهاست این بارو و برج ها شکسته، خرابه های آن برقرار است.» (فسایی، ۱۳۸۲)

شکل شماره ۳

راست: محل عبور رودخانه تنگاب و موقعیت قلعه دختر؛ چپ: طرح قلعه دختر و موقعیت برج ها و دیوار دفاعی (هوف، ۱۳۶۷)

شکل شماره ۴

راست: یکی از چاه های قلعه؛ وسط: ارتباط چاه قلعه دختر و رودخانه (جواهری و جواهری، ۱۳۷۸)؛ چپ: دالان بریده شده در پایین ضلع شمالی قلعه دختر

یافته های پژوهش

• چاه های دژ های ساسانی منطقه جنوبی استان فارس
الف) چاه دژ قلعه پرویز اوز: محدوده خلیج فارس به دلیل موقعیت استراتژیک خود در ارتباط با دیگر کشورهای همسایه همواره مورد توجه بسیاری از پادشاهان بوده است. حضور ساسانیان در این منطقه از سال های آغازین و زمان کشور گشایی اردشیر گزارش شده است. (خسروی، شهیدیان، ۱۳۹۸) قلعه پرویز یک قلعه ساسانی است که در محیط کوهستانی قرار گرفته است. موقعیت خاص قرارگیری این قلعه بر بلندی صخره موجب شده است که در ادوار مختلف مورد

استفاده قرار بگیرد. بقایای یک توپ جنگی زمان نادر شاه افشار این فرض را قوی تر می کند که وی برای حمله به جنوب در اینجا اتراق داشته است. این قلعه تا پیش از خرابی ها مدتها توسط حاج علی خان حاکم سابق لار مورد تصرف بوده است (کمال، ۱۳۸۳) میرزا حسن فسایی در خصوص این قلعه می نویسد: «...کوه کوچکی افتاده که آن را قلعه پرویز یا پرویزن گویند و به ده نفر مستحفظ بماند. آبش از آب انبار بارانی و چاهی عمیق دارد. آبش شور است» (فسایی، ۱۳۸۲) محمدهادی کرامتی با توجه به نامگذاری این قلعه به نام پرویز، تاریخ احداث آن را به زمان خسرو پرویز مرتبط می داند.

شکل ۵) راست: یکی از آب انبارها که آب را ذخیره کرده است؛ وسط: موقعیت قرارگیری آب انبارها و شیب طبیعی سطح قلعه پرویز؛ چپ: چاه قلعه

شکل ۶) راست: آب انبار شده در بین صخره ها، دور نمای قلعه در عکس دیده می شود؛ چپ: تحلیل موقعیت چاه و مسیر هدایت آب سطحی

شکل ۷) بزرگنمایی آثار مسیر هدایت آب سطحی و آبهای انبار شده به سمت چاه قلعه

وی در خصوص آب این قلعه ذکر می کند: «آبش از دولابیست عمیق که از کوه بریده شده و قلعه مشتمل بر برج و باره و بیوتات متعدد است». (کرامتی، ۱۳۷۰)

در منابع مختلف به آبادی "مربت" اشاره شده است که در نزدیکی این قلعه وجود داشته است، مربت از آبادی های قدیم لارستان بوده و امروزه متروک و خالی از سکنه است. در حال حاضر در محل خرابه های مربت بنای یک کاروانسرا و امامزاده به جا مانده است. (کمال، ۱۳۸۳)

موقعیت آب انبار های قلعه پرویز به گونه ای است که با شیب طبیعی محیط قلعه در هنگام بارندگی ها آبیگری می شود. مصالح به کار رفته در ساخت آب انبارها سنگ و ساروج است. شکل مستطیلی آب انبار ها و سقف طاق دار شیوه متداول ساخت آب انبارها در زمان ساسانی است. چاه عمیقی به ابعاد دهانه دو در دو متر در کنار آب انبارها قرار گرفته است که با توجه به موقعیت قرارگیری آن در ضلع شمالی و مشاهده عکس های هوایی متوجه می شویم که این چاه به مسیر هدایت آب آبیگرهای کوهستانی و مسیر رودخانه و مسیل مجاور ارتباط دارد. موقعیت طبیعی صخره ها و کوه های مجاور و نوع سنگ آنها موجب شده است تا در هنگام بارندگی مقادیر زیادی آب از کوه ها سرازیر شده و در فضای بین صخره ها انبار شود. (شکل های شماره ۵ و ۶ و ۷)

ب) چاه های قلعه قدمگاه و قلعه اژدها پیکر لار: دو قلعه ساسانی فوق در مجاورت دره ای تنگ و مسیل آب اصلی که به شهر وارد می شود و رودخانه برونند (شور) نام دارد، واقع شده اند. قلعه قدمگاه در ارتفاع بالاتری قرار گرفته است. قرارگیری قلعه قدمگاه به صورتی است که از دو سمت به وسیله شیب تند طبیعی محصور شده است و از سمت شمال به سطح وسیعی از ارتفاعات اطراف مرتبط است که به وسیله دیواری دفاعی که اکنون به جای مانده جدا می شود. ارتفاع این قلعه قدمگاه نسبت به شهر حدود ۲۰۰ متر می باشد. از آثار به جای مانده می توان به استحکام آن پی برد. مرکز ابنیه حول قدیمی ترین نقطه قلعه قرار دارد، که به سبک سانیان یک دیواره مضاعف در آن بالا آمده است (وثوقی، ۱۳۸۵). در ضلع شمالی این قلعه یک آب انبار مستطیل شکل دیده می شود که سقف آن روی سه پایه قرار می گرفته است و به وسیله زهکشی آب های سطحی به آن هدایت می شود. در قسمت جنوبی مخزن آب انبار چلیپایی

در مجاورت محلی که آثار دیواره چاه عمیق وجود دارد قرار گرفته است. بقایای به جا مانده این آثار در دیواره کوه، اکنون به نظرگاه حضرت علی (ع) معروف است. نظراتی بر وجود پرستشگاه آب و آتشکده در این قلعه نیز وجود دارد ولی در منابع مکتوب در این مورد اشاره ای نشده است.

قلعه اژدها پیکر یک سازه خشتی است که بر روی یک سطح مرتفع کاملاً مستقل در جنوب قلعه قدمگاه قرار گرفته و به وسیله دره طبیعی از آن جدا شده است. قدمت این آثار به جای مانده به دوره ساسانی می رسد (وثوقی به نقل از پوهانکا، ۱۳۸۵). این قلعه از سه بخش دیوارسنگی بیرونی و قلعه بالایی و میانی تشکیل شده است؛ استحکامات و تأسیسات داخلی آن به گونه ای مستحکم بوده است که در قدیم از آن به طلسم کیانی یاد شده است.

در هنگام تسخیر توسط الله وردی خان تاریخ آن را به حروف ابجد به ۱۰۱۰ با عبارت «طلسم کیانی شکست» ثبت کرده اند. حاکمان لار خود را از سلسله کیانی می دانستند. (منجم، ۱۳۶۶)

در داخل قلعه آثار سرداب، مسجد، حمام، مقبره، چاه و آب انبار و ابنیه دیگر موجود است. این قلعه تا یک قرن پیش مورد استفاده بوده است تا اینکه در زمان رضاشاه بمباران شد و خسارات زیادی به آن وارد آمد (وثوقی، ۱۳۶۹).

در ارتباط با چاه های این قلعه در سفرنامه های مختلف مواردی ذکر شده است:

○ یوهان آلبرشت (۱۶۳۸ میلادی) در سفرنامه خود اینگونه می نویسد: «... آب چاه قلعه لب شور است و از این رو آنان آب باران را در آب انبارها ذخیره کرده و می آشامند...».

○ فیگوئرا (۱۶۱۴ میلادی) نیز این گونه می گوید: «... نزدیک همین در، همان چاهی واقع است که پیشتر از آن سخن گفته ایم، این چاه بسیار عمیق است و گودی آن به طبقات زیرین شهر می رسد و با این حال به وسیله چرخ چای که گاوی آن را می کشد. هر چقدر آب که برای قلعه لازم باشد، از آن بیرون میکشند...» وی عمق چاه را نزدیک به ۲۰۰ متر عنوان می کند.

امروز بقایای پلی ما بین دو قلعه وجود دارد که فقط سه طاق از آن باقی مانده است. احتمالاً این پل در ابتدا دو طبقه بوده است. بنا در سال ۱۹۹۰ میلادی بنا به یک گزارش به شدت خسارت دیده و طبقه فوقانی آن به کلی منهدم و از بین رفته

قابل برداشت از سمت قلعه دوم (اژدهاپیکر) باشد. پوشش سطح داخلی چاه در مناطقی با سنگ و ساروج است و این نظریه را تقویت می‌کند. اثبات یا رد این ادعا نیازمند بررسی‌های باستان‌شناسی است.

چاه دیگر قلعه اژدهاپیکر (دولاب) که در سفرنامه‌ها از آن یاد شده و داشتن آب فراوان و لب شور از مشخصات آن بوده - با توجه به نقل قول‌هایی که توسط اهالی می‌شود - از طریق یک دالان زیرزمینی با دیگر ابنیه موجود حکومتی شهر در ارتباط بوده است و این احتمال را تقویت می‌کند که آب خود را از قنات‌هایی که در قسمت غربی قلعه وجود داشته تأمین می‌کرده است. جوی آب در ورودی شهر لار از طرف غرب را شاردن (۱۶۴۷) اشاره می‌کند: «... پس از پشت سر گذاشتن چند کاروانسرا و چند باغچه مرکبات و چند چاه آب و جوی‌های آب کوچک، به شهر لار نزدیک نزدیک شدیم...» (وثوقی و دیگران، ۱۳۸۵).

وجود آسیاب قدیمی (عصارخانه) و چند چاه تخریب شده این فرضیه را قوی‌تر می‌کند. با بررسی عکس هوایی سال ۱۳۳۵ که وضوح قابل ملاحظه‌ای دارد و مطابقت اطلاعات به دست آمده و روایات تاریخی و سفرنامه‌ها این نتیجه به نظر درست می‌رسد که عصارخانه قدیمی، بقایای چاه‌های تخریب شده ضلع غربی قلعه اژدهاپیکر، بقایای یکی از باروهای غربی قلعه، چاه دولاب، میدان قدیمی شهر و آب انبار و بازار (کهنه)، کاروانسرای نشاط (خانه قدیم حاکم) در یک راستا قرار دارد و منطبق بر شیب طبیعی از غرب به شرق است.

فیگوئرا در سفرنامه خود در این رابطه می‌نویسد: «... در تمامی ایام سال از طریق کانالی نسبتاً بزرگ آبی از دشت به شهر می‌آید. این آب اگر چه از آب چاه‌ها بهتر است، برای آشامیدن مناسب نیست. حاکم و برخی اعیان شهر، مسیر قسمتی از این آب را تغییر داده‌اند تا از منازل آنها بگذرد. این آب سرانجام بین باغ‌های معتبر این ناحیه تقسیم می‌شود.» (وثوقی و دیگران، ۱۳۸۵).

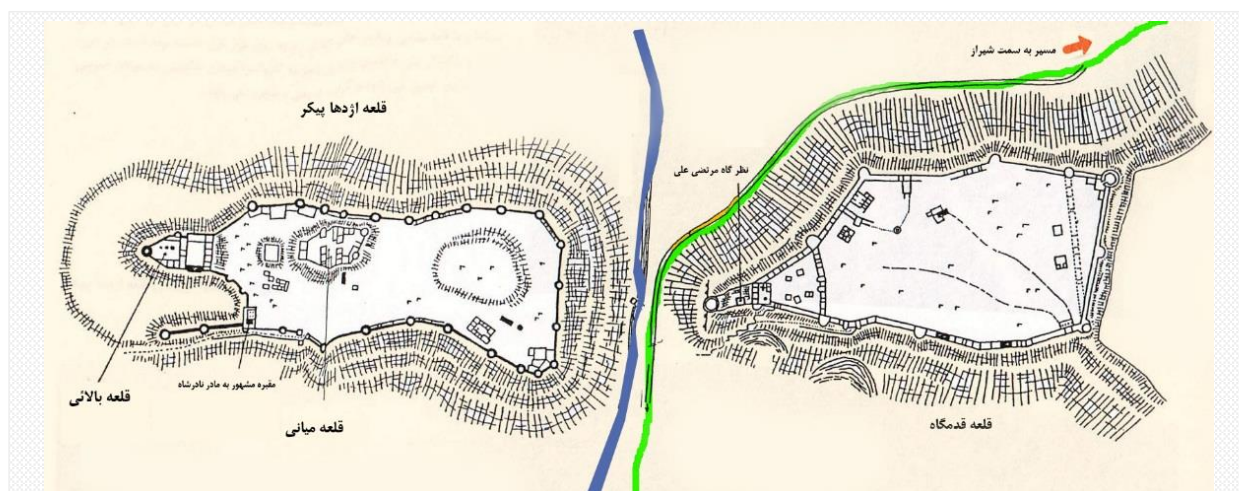
در زمان احداث کارخانه برق و طی حفر گودال جهت نصب پایه‌های برق آن زمان در اطراف کاروانسرای نشاط به دالان زیرزمینی برخورد کرده‌اند که به گفته اهالی تا نزدیکی‌های بازار کهنه ادامه داشته است، ولی اکنون از آن اطلاعی در دست نیست. (مصاحبه با دکتر منوچهر عابدی راد یکی از مؤلفین کتاب تاریخ مفصل لارستان، ۱۳۹۹).

است. از روی آثار باقی مانده می‌شود تاریخ بنای آن را حدس زد. احتمالاً این بنا جزو سیستم کانال و راه‌ها دوران صفویه واقع در غرب لار بوده است. (وثوقی و دیگران، ۱۳۸۵)

تاریخ گیتی‌گشای در تاریخ زندیه تألیف میرزا محمد صادق نامی، موقعیت قرارگیری این دو قلعه و پل بین آن را چنین توصیف می‌کند: «... از یک جانب شهر در دامان کوه قلعه ای بود همدوش بر قلعه افلاک بروجش برتر از قبه سماک و بر فراز کوه دیگر قلعه دیگری داشت مشهور به قدمگاه. فرازش رفیع‌تر از اوج ماه و درپایین آن قلعه، دره‌ای بود مشتمل بر نشیب و فراز. نصیرخان سدی در آن بسته و سد مذکور را مسقف نموده و قلعه مزبور را به قلعه قدمگاه متصل ساخته، فیما بین سد مذکور سقف پرداخته بود که تفنگچیان مستحفظ به سهولت و رفاهیت تردد نمایند و در باب محافظت از قلعه قدمگاه نهایت مبالغه کرده و...» (شکل

های شماره ۸ و ۹ و ۱۰)

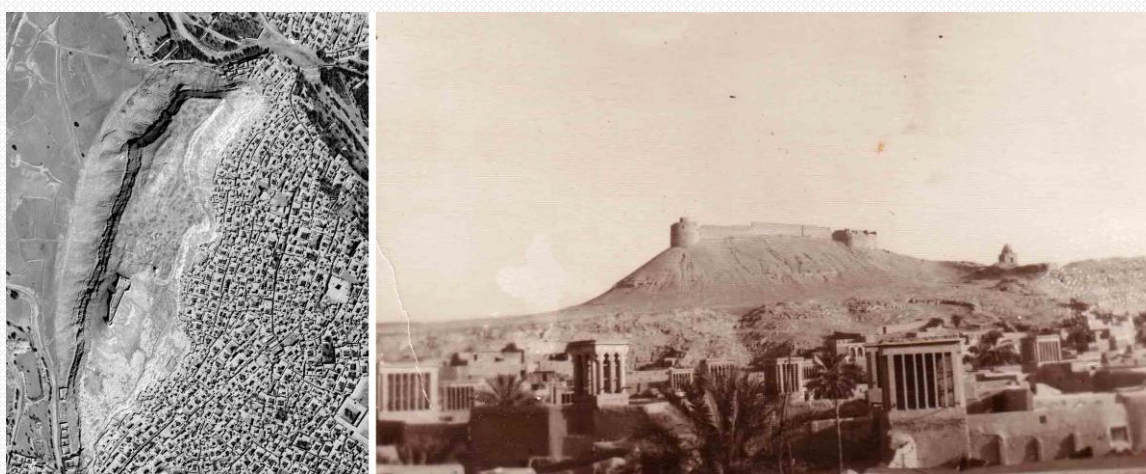
در شکل شماره ۱۱ بخش از بین رفته پل (آباره) دو طبقه بین دو قلعه بازسازی شده است. تراز سقف دوم این پل در سطح دو دامنه قرار می‌گیرد. قطر پایه‌های پل و همچنین کوچک بودن عرض آن شباهتی به پل‌های ارتباطی رودخانه‌ها ندارد، هرچند در مواقع اضطراری می‌توانسته‌اند از آن بعنوان پل دسترسی استفاده کنند. بقایای این پل شباهت بسیاری به آباره مظفر که در مسیر ورود قنات مظفر به شهر لار قرار گرفته دارد. با توجه به آنچه از تعامل و انتقال تکنولوژی در ارتباط با آبرسانی و بین ساسانیان و رومیان می‌دانیم و اینکه در زمان ساسانیان اسیران را به مناطق دور افتاده ایران جهت انجام پروژه‌های خود کوچ می‌دادند و همچنین تکنیک مرسوم رومیان در انتقال آب که در آن زمان بکار می‌گرفتند، می‌توان احتمال داد این پل (آباره) در زمان ساسانیان و به منظور ایجاد ارتباط آبی میان دو قلعه احداث شده است. با این فرض که قلعه اژدهاپیکر به عنوان یک قلعه مجزا در میان دشت شور لار با توجه به تعداد نفرت و فعالیت‌های سکونت‌ی حاکمان در طول دوران استفاده نیاز به آب آشامیدنی (شیرین) داشته است، دو چاه که در نزدیکترین فاصله به دیوار دو قلعه به یکدیگر احداث شده به وسیله دالانی به یکدیگر ارتباط داده شده و اگر چه به عنوان لوله‌های یک طرف مرتبطه استفاده نمی‌شده بلکه سطح آب را تا حدی از دو طرف درون دو چاه بالا می‌آورده، به نحوی که

شکل ۸) نقشه قلعه های دفاعی شهر لار و تنگه ای که دروازه اصلی شهر لار را تعریف می کند. همچنین مسیر اصلی عبور رودخانه فصلی پروند که از این تنگه عبور می کند. مآخذ: (پوهانکا به نقل از وثوقی، باز ترسیم نگارنده)

شکل ۹) از راست: چاه قلعه قدمگاه - آثار باقیمانده از دیواره چاه قلعه قدمگاه - آب انبار چلیپایی قلعه قدمگاه - آب انبار مستطیلی قلعه قدمگاه

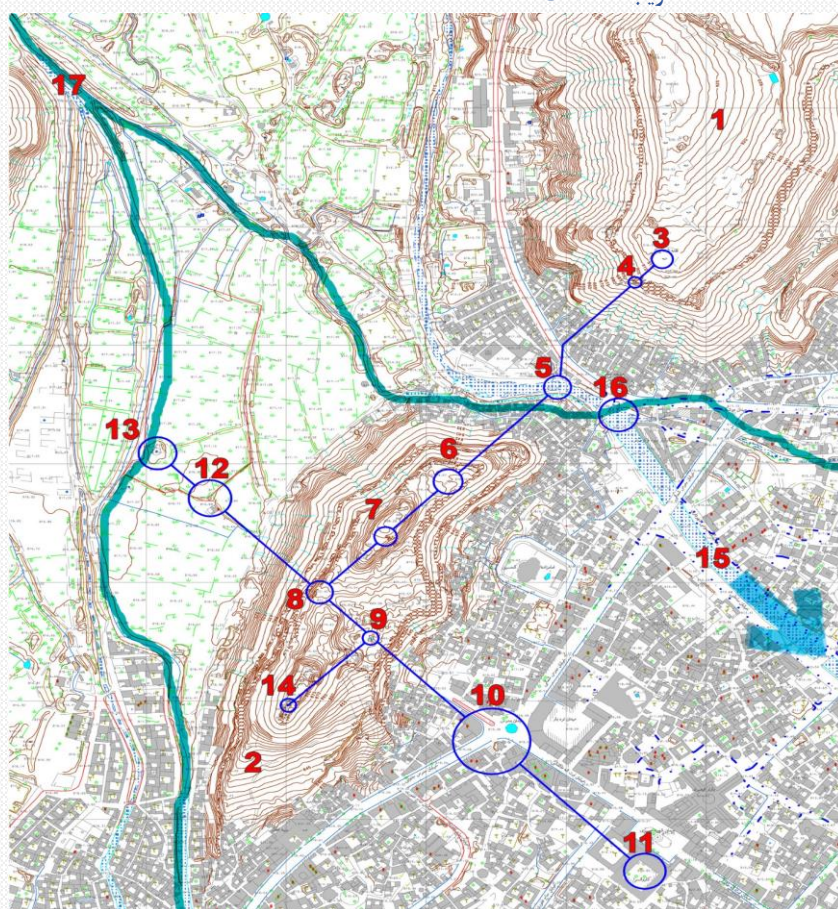
شکل ۱۰) راست: قلعه اژدها پیکر لار سال ۱۳۲۹، چپ: عکس هوایی قلعه اژدها پیکر سال ۱۳۳۵

شکل ۱۱) راست: طرح شماتیک باز سازی مسیر پل آباره بین دو قلعه لار، وسط: آثار به جای مانده از پل آباره بین دو قلعه، چپ: پل آباره مظفر در مسیر قنات شهر لار

شکل ۱۲) معرفی و موقعیت چاه های دو قلعه قدمگاه و اژدها پیکر لار: ۱- قلعه قدمگاه ۲- قلعه اژدها پیکر ۳- چاه قلعه قدمگاه (نظرگاه علی (ع)) ۴- چاه قلعه اژدها پیکر ۵- چاه دولاب ۶- چاه قلعه بالایی ۷- عصارخانه (آسیاب) ۸- آثار چاه مخروبه ۹- میدان قدیمی لار قبل از صفوی و بازار کهنه که تخریب شده است.

شکل ۱۳) عناصر مرتبط با آب در لار قدیم و خطوط ربط دهنده فرضی:

۱- قلعه قدمگاه ۲- قلعه اژدها پیکر ۳- آب انبار چلیبایی قلعه قدمگاه ۴- چاه آب (نظرگاه حضرت علی (ع) یا پرستگاه آب) ۵- پل آباره ربط دهنده دو قلعه ۶- چاه قلعه اژدها پیکر ۷- آثار مخروبه اتاق حکومتی ۸- یکی از برج های اصلی دژ ۹- چاه دولاب ۱۰- میدان قدیم شهر ۱۱- خانه حاکم (کاروانسرا) ۱۲- آثار مخروبه و چاه ۱۳- عصارخانه (آسیاب) ۱۴- چاه قلعه بالایی ۱۵- رودخانه شور (بروند) و جهت شیب طبیعی شهر ۱۶- کرشومه (سازه آبی بند مانند دو طبقه که بعنوان گلوشتری هم کارکرد داشته است.) ۱۷- قنات های ورودی به شهر لار

پ) چاه قلعه دیسهه بائن (لار): بقایای قلعه دیسهه مربوط به دوره ساسانیان است و در جنوب غرب قلعه های شهر لار در مجاورت روستای بائن واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۸ شهریور ۱۳۸۷ با شماره ثبت ۲۳۴۰۶ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. متاسفانه اطلاعات تاریخی ما از این قلعه و بخش مسکونی آن در پایین دشت بسیار اندک است. با توجه به آثار بجای مانده در سطح این قلعه به نظر می رسد این قلعه، یک قلعه مسکونی بوده و با توجه به محل قرار گیری چاه عمیق که در منتهی الیه سطح هموار این کوه قرار گرفته و همچنین محل عبور سیلاب فصلی که در عکس زیر نشان داده شده است،

می توان ارتباطی بین آنها با توجه به نمونه های مشابه یافت که می تواند به دو منظور هدایت آب به سمت چاه و ایجاد راه دسترسی و فرار قلعه ایجاد شده باشد.

در قسمت فوقانی قلعه در باریکه جنوبی آثار متراکم ساختمانهای مسکونی دیده می شود که با یک دیوار از محوطه وسیع تر شمالی جدا شده است. به نظر می رسد این قلعه بعنوان یک پناهگاه برای ساکنین شهر مجاور در زمان خطر

طی مصاحبه های محلی به این نکته که چاه دولاب در قسمت پایین چهار راه دارد از طرف آنان مطرح بود. بقایای چاه دیگری نیز در قلعه بالایی اژدها پیکر وجود دارد. نکته قابل توجه اینکه با ترسیم خطی از این چاه به چاه دولاب خط بدست آمده با محور قبلی زاویه قائمه تشکیل داد. در ارتباط با این موضوع به یکی از افسانه ها و قدیم ترین این روایات در تحفة الغرائب اشاره میکنیم: «...گویند در زمان شاه عباس ثانی حاکم لار، سیدی را در آن چاه فرستاد، بعد از مدتی مدید او را بیرون آوردند. نقل کرده..... چون نظر کردم چهار خیابان عظیم دیدم در این چاه. دو خیابان تا چشم کار می کرد ظروف و اوانی طلا و نقره بود و زر و جواهر.....» (اقتداری، ۱۳۷۱)

با استفاده از نقشه توپوگرافی محدوده مورد نظر و مطابقت دادن نقاط همتراز و ادامه دادن مسیر های مذکور در محل تلاقی محورها، ابنیه یا تأسیسات آبی مشاهده شد، که به نظر با یکدیگر مرتبط می آیند. به وجود آوردن یک شبکه ایستا از آب می تواند یکی از دلایل این شبکه آبرسانی زیر زمینی باشد. (این پژوهش نیازمند مطالعات دقیق تر باستان شناسی و تاریخی است.) (شکل های شماره ۱۲ و ۱۳)

شکل ۱۴) راست: موقعیت قلعه دیسهه و موقعیت شهر مسکونی آن در دشت و چاه های موجود، چپ: مسیر یک مسیل که از بلندی های اطراف آب را در دشت (دیهه) بائن پخش می کند.

شکل ۱۵) راست: دید به قلعه دیسهه بائن، چپ: دید به محوطه مسکونی پایین دژ

سیستم‌های آبرسانی متفاوتی را به کار گرفته است. از چاه‌های عمیق که در مواقع اضطراری آب مورد نیاز را تأمین می‌کردند، تا آب‌انبارهای سطحی که از آب باران یا منابع آب مجاور بهره‌برداری می‌کردند، تمامی این سیستم‌ها در خدمت پایداری و مقاومت دژها در برابر تهدیدات خارجی بوده‌اند. نقش مهم چاه‌ها و دالان‌های مخفی در دژهای ساسانی، نشان‌دهنده اهمیت استراتژیک مدیریت آب در این سازه‌ها

بوده است. و محوطه باز هم محل نگهداری دام در طول مدت استقرار در این دژ بوده است. در محوطه شهری دشت آثار یک بازار چهارسو همانند الگوی شهرهای ساسانی به چشم می‌خورد.

بحث

در **جدول شماره ۱** نشان داده شده است که هر دژ با توجه به موقعیت جغرافیایی، نوع مصالح موجود، و نیازهای نظامی،

جدول شماره ۱) مقایسه دژهای ساسانی استان فارس بر اساس سیستم‌های آبرسانی و ویژگی‌های معماری مرتبط با آب

ردیف	نام دژ	مکان	سیستم استحصال و نگهداری آب			ویژگی‌های خاص سیستم آبرسانی و معماری
			نوع چاه	عمق چاه (متر)	وجود آب انبار	
۱	پهندژ	شیراز	چاه عمیق	۱۰۲	یک چاه مستطیلی سنگی	- اتصال به قنات سعدی، سه چاه ژرف در یک راستا (چاه پیرزن، چاه میانی، چاه دختر) که در مواقع اضطراری استفاده می‌شده‌اند. - ارتباط احتمالی با باغ دلگشا و سیستم قنات‌های زیرزمینی.
۲	قلعه دختر	فیروزآباد	چاه سنگی	۵۰-۱۰۰	دارد	- دسترسی به رودخانه تنگاب از طریق دالان مخفی. - آب انبارهای بارانی که نیازهای روزمره دژ را تأمین می‌کردند و دسترسی پنهانی به آب رودخانه.
۳	قلعه پرویز	اُوز	چاه عمیق	۶۰-۸۰	آب انبار مستطیلی شکل	- سیستم آبرسانی از طریق آب انبارهای سطحی و زیرزمینی. - چاه شور که در موارد ضروری استفاده می‌شده است. - موقعیت استراتژیک قلعه بر فراز صخره‌ها.
۴	قلعه قدمگاه	لار	چاه عمیق	۷۰-۹۰	آب انبار چلیپایی	- قرارگیری در ارتفاع بالا و استفاده از آب انبارهای سطحی برای جمع آوری آب باران. - دیواره مضاعف برای محافظت بیشتر و اتصال به قلعه اژدها پیکر از طریق پل‌های ارتباطی.
۵	قلعه اژدها پیکر	لار	چاه عمیق	۸۰-۱۰۰	دارد	- سیستم دالان‌های مخفی مرتبط با قلعه قدمگاه - چاه دولاب با آب لب‌شور که از قنات‌های غربی تأمین می‌شده است. - این قلعه دارای استحکامات بسیار مقاوم و تاسیسات زیرزمینی بوده است.
۶	قلعه دیسه بائن	روستای بائن -شهر لار	چاه عمیق	۶۰-۸۰	دارد	- چاه عمیق در محل عبور سیلاب‌های فصلی که به‌عنوان راه دسترسی به آب و فرار در مواقع اضطراری استفاده می‌شده است. - قلعه به‌عنوان پناهگاه برای ساکنان محلی در زمان خطر.

۲. ارتباط با شهرها و محیط بیرون: در بسیاری از موارد، روایات تاریخی و افسانه‌ها ارتباط قلعه‌ها با شهرها یا محیط بیرونی را بیان کرده‌اند. این مسئله نشان‌دهنده اهمیت سیستم‌های آبرسانی و ارتباط آنها با منابع آب و امنیت قلعه‌ها است.

۳. تعبیه آب‌انبار: آب‌انبارها در کنار چاه‌ها به‌عنوان یکی از الزامات ساخت و استراتژی‌های مهم در دژها در نظر گرفته می‌شدند. این آب‌انبارها نقش حیاتی در تأمین آب مورد نیاز در طول محاصره‌ها و دیگر شرایط بحرانی داشته‌اند. این نتیجه‌گیری‌ها نشان می‌دهند که موقعیت، طراحی، و ساختار دژ چاه‌ها و آب‌انبارها در دژهای ساسانی جنوب فارس به‌طور قابل‌توجهی بر اساس نیازهای استراتژیک و شرایط جغرافیایی آن مناطق بوده است.

فهرست منابع:

- افسر، کرامت الله، ۱۳۶۶، مقاله فیروزآباد، مجموعه شهرهای ایران، جلد ۲، به کوشش محمد یوسف کیانی، جهاد دانشگاهی.
- احمدی، حسام الدین، صالحی کاخکی، احمد، نوروززاده چگینی، ناصر، ۱۳۹۵، مقدمه ای بر مطالعه و شناخت باغ های اردشیر خوره (گور) در دوره ساسانی و اوایل اسلامی، فصلنامه علمی فرهنگی اثر، شماره ۷۵.
- دیتیش هوف، فیروزآباد، ترجمه: کرامت الله افسر، در شهرهای ایران، ج ۴، ج ۳، به کوشش: محمد یوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸، ص ۹۱-۹۲.
- اقتداری، احمد، ۱۳۷۱، لارستان کهن و فرهنگ لارستانی، چاپ اول، انتشارات جهان معاصر، تهران.
- آرتورا بهام پوپ، معماری ایران، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۶۵، ص ۹.
- بیانی، شیرین، ۱۳۶۷، دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد اول، تهران، نشر دانشگاهی.
- پرادا، ایدت، ۱۳۵۵، هنر ایران باستان، ترجمه: یوسف مجیدزاده، تهران.
- پیگولوسکا، یان، ۱۳۶۷، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ۱۳۶۷، ترجمه عنایت الله رضا، تهران، علمی و فرهنگی.
- جوادی، شهره، عرب سلغار، ندا، ۱۳۹۲، تجلی قداست آب در آرامگاه سعدی، باغ نظر، شماره ۲۶، سال دهم.
- خسروی، ابوزر، شهیدیان، مریم، کاربری نظامی و امنیتی قلعه‌ها در دوره ساسانی، ۱۳۹۸، فصلنامه علمی ترویجی مطالعات تاریخ انتظامی، سال ششم، شماره ۲۳.
- دریابی، تورج، ۱۳۸۷، شاهنشاهی ساسانی، چاپ چهارم، تهران، انتشارات سمت.

است. این سیستم‌ها علاوه بر تأمین نیازهای روزانه ساکنان، به عنوان راهکارهای مهمی برای مقابله با محاصره و تهدیدات نظامی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند و سیستم‌های آبرسانی دژهای ساسانی جنوب فارس نمونه‌ای از توانایی ساسانیان در سازگاری با شرایط محیطی دشوار و بهره‌برداری هوشمندانه از منابع طبیعی به‌شمار می‌روند.

نتیجه گیری

سیستم‌های آبرسانی و استحصال آب در دژهای ساسانی منطقه جنوب فارس، نمایانگر تلفیق دانش مهندسی و نیازهای نظامی-استراتژیک در زمانه‌ای است که کنترل و مدیریت منابع آب از اولویت‌های اساسی حکومت‌ها به‌شمار می‌رفت. دژهای این منطقه، نمونه‌هایی برجسته از معماری دفاعی و مدیریت منابع طبیعی در دوره ساسانی هستند. این دژها با بهره‌گیری از سیستم‌های پیچیده‌ای مانند چاه‌های عمیق، آب‌انبارها و شبکه‌های مخفی انتقال آب، نه تنها نیازهای روزمره ساکنان خود را تأمین می‌کردند بلکه توانایی مقاومت در برابر محاصره‌های طولانی مدت را نیز داشتند. به‌طور خاص، چاه‌های عمیق در این دژها به‌گونه‌ای طراحی شده بودند که حتی در شرایط جنگ و محاصره، امکان تأمین آب از منابع زیرزمینی یا نزدیک‌ترین قنات‌ها فراهم باشد.

یکی از ویژگی‌های برجسته این سیستم‌ها، ترکیب چاه‌های عمیق با آب‌انبارهای سطحی و زیرزمینی است که به صورت هوشمندانه‌ای در مکان‌های استراتژیک دژها قرار گرفته‌اند. این ساختارها همچنین نشان‌دهنده ارتباطات پیچیده میان بخش‌های مختلف دژها و محیط اطراف آنها است، به‌ویژه از طریق دالان‌های مخفی که امکان دسترسی به آب و ارتباط با خارج از دژ را فراهم می‌کرد.

در نهایت، از مقایسه و مطالعه دژهای فهندژ و قلعه دختر، دو نمونه شاخص از دژهای ساسانی فارس با دژهای منطقه جنوبی فارس در این تحقیق، به دست می‌آید:

۱. محل قرارگیری دژ چاه‌ها: در تمامی موارد، دژ چاه‌ها در نزدیک‌ترین نقطه به محیط اطراف قرار گرفته‌اند و تمایل به سمت یک منبع آب فصلی، دائمی، یا مصنوعی دارند. این موقعیت‌ها برای تأمین آب و استفاده در مواقع اضطراری انتخاب شده‌اند.

ترجمه محمود عرفان، جلد سوم، تهران، علمی و فرهنگی مقدسی، ابو عبدالله، ۱۳۸۵، احسن التقاسیم فی معرفه الاقاسیم، ترجمه علینقی منزوی، انتشارات کوش، تهران.

منجم یزدی، جلال الدین محمد، ۱۳۶۶، تاریخ عباسی، به کوشش سیف الله وحید، انتشارات وحید، تهران.

نوروززاده چگینی، ناصر، احمدی، حسام الدین، صالحی کاخکی، ۱۳۹۳، از کاخ تا شهر (بررسی و شناسایی شیوه های انتقال آب اردشیرخوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی)، مجله پژوهش های باستان شناسی ایران، دوره ۷، شماره ۴.

نفیسی، سعید، تاریخ و تمدن ایران ساسانی، ۱۳۸۴، به کوشش عبدالکریم جریزه دار، جلد دوم، م تهران، اساطیر.

وثوقی، محمد باقر، ۱۳۶۹، لار شهری به رنگ خاک، چاپ اول، انجمن لار شناسی، کانون فرهنگی تربیتی آموزش و پرورش لارستان.

وینتر، انگلبرت، دیگناس، بیاته، ۱۳۸۶، روم و ایران دو قدرت جهانی در ک شاکش و همزیستی، برنامه کیکاووس جهانداری، تهران، فروزان فر.

هوا، کلمان، ایران و تمدن ایرانی، ۱۳۷۵، ترجمه حسن انوشه، چاپ دوم، امیرکبیر، تهران.

یزدی، سیدمحمد سعید، ۱۳۹۲، بررسی روش های تأمین آب در ارگ بم، اولین همایش ملی باستان شناسی در ایران،

شیپمان، کلاوس، ۱۳۸۳، تاریخ شاهنشاهی ساسانی، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ اول، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، تهران.

سلطان زاده، حسین، ۱۳۶۵، تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، چاپ اول، انتشارات آبی، تهران.

سامی، علی، ۱۳۶۳، کتاب شیراز، نشر نوید، شیراز.

عریان، سعید، ۱۳۸۲، راهنمای کتیبه های ایرانی میانه پهلوی - پارتی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

فسایی، حسن بن حسن، ۱۳۸۲، به تصحیح منصور رستگار فسایی، چاپ سوم، امیرکبیر، تهران.

فرست الدوله شیرازی، محمد نصیر، ۱۳۶۲، آثار عجم، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، امیرکبیر، تهران.

کخ، هاید ماری، ۱۳۸۵، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، چاپ نهم، کارنگ، تهران.

کریستین سن، آرتور، ۱۳۷۴، وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مجتبی مینوی، جلد دوم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

کرامتی، محمد هادی، ۱۳۷۰، "تاریخ دلگشای اوز"، انتشارات نوید، شیراز.

گیرشمن، رومن، بیشاپور، ۱۳۷۹، ترجمه اصغر کریمی، جلد اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

لسترنج، گی، ۱۳۷۷، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی،